

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Yaşayan Dağ Yahudilerinin Dinî ve Sosyal Durumları*

*Religious and Social Situation of Azerbaijan's Mountain Jews During Tsarist Russia and the Soviet Union***

Jabır OSMANLI

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı
Ph.D. Student, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and
Religious Sciences, Department of History of Religions
Bursa, Turkey
osmanlicabir@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1962-4353

Ahmet GÜÇ

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Professor, Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Department of History of Religions
Bursa, Turkey
aguc@uludag.edu.tr
orcid.org/0000-0003-4614-6235

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 17 Şubat / February 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 25 Mart / March 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 7 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 49-74

Atıf / Cite as

Osmanlı, Jabır - Güç, Ahmet. "Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Yaşayan Dağ Yahudilerinin Dinî ve Sosyal Durumları". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 49-74.

Doi: 10.33460/beuifd.690307

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

* Bu çalışma, 2020 tarihinde Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda savunma aşamasında bulunan "Azerbaycan'da Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini ve Sosyo-Kültürel Açından Bir Araştırma)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** This study is based on a PhD thesis titled "Mountain Jews in Azerbaijan (A History, Religious and Socio-Cultural Perspective Research)" in the defense phase of Bursa Uludağ University Institute of Social Sciences Department of Philosophy and Religious Sciences in 2020. It was prepared.

Öz: Bu makalede, Dağ Yahudilerinin Çarlık Rusya'sı döneminde etnik halk olarak tanınarak ticarî, siyasi ve sosyal alanlardaki faaliyetlerini tespit etmek için resmi kayıtlara alınmaları konu edinilmiştir. Rus yetkilileri tarafından kendilerine verilen "Gorskiy Yevrey-Dağ Yahudileri" adı ile Kafkas halkları tarafından onlar hakkında kullanılan "Cuhuri" isimleri incelenmiştir. Daha sonra devlet politikası gereği veya toplumun talebi üzerine, yerleşim yerlerinin değiştirilmesi, farklı bölgelerdeki dindaşlarıyla dinî ve kültürel irtibatlarının devam ettirilmesi ve okuma yazma bilen bazı kesimlerin siyonist faaliyetler içerisinde bulunmaları incelenmiştir.

Çarlık Rusya'sının dağılmasından sonra Kafkasya'da kurulan, iki senelik ömründe önemli yeniliklere imza atan Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti döneminde Dağ Yahudilerinin sosyal ve siyasi durumlarından söz edilmiştir. Sovyetlerin ilk yıllarından dağılmasına kadarki dönemde halklara yapılan dinî ve kültürel baskılardan, Kafkasya'daki farklı etnik kökenlerin "Tat" halkı şeklinde tek çatı altında birleştirilmeye çalışılması ele alınmıştır. Fars kökenli lehçenin "Tat" dili olarak belirlenmesi ve devlet direktifiyle bilim adamları tarafından bilimsel çalışmalara konu edinilmesinden söz edilmiştir. Daha sonra başka ülkelere veya bölgelere göç etmek zorunda kalma nedenleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çarlık Rusya'sı, Dağ Yahudileri, Tat Halkı, Sovyetler.

Abstract: In this article discussed with the official recording of Mountain Jews in Tsarist Russia as an ethnic group to see their commercial, political and social activities. The names of "Gorskiy Yevrey-Mountain Jews" given to them by the Russian authorities and the names "Cuhuri" used by the Caucasian peoples about them were examined. Subsequently is examined their movements, due to the policy of the state or the demand of the society, and the Zionist activities of some educated groups with the continuation of their religious and cultural connections with their Jewish brothers that live in different districts.

Also mentioned their social and political status during the period of the Azerbaijan Democratic Republic, which was established in Caucasia after the collapse of Tsarist Russia and signing important innovations in its two-year lifetime. Discussed the religious and cultural pressures on the notions, from the first years of the Soviets to the dissolution, trying to combine different ethnicities in the Caucasus as "Tat" people under one roof. Examined also the Persian dialect was determined as the "Tat" language and subject to scientific studies with scientists by the state directive. Then discussed, the reasons their immigrate to other countries and regions.

Keywords: Azerbaijan, Tsarist Russia, Mountain Jews, Tat People, Soviet

Giriş

Dağ Yahudilerinin Kafkasya'ya, MÖ 722 senesinden itibaren, Asur, Babil, Ahameniler, Sasaniler, İlhanlılar, Safeviler ve Afşarlar zamanında çeşitli nedenlerle geldikleri bilinmektedir. Ancak, farklı etnik köken ve kültürler içerisinde azınlık olmalarına rağmen bu uzun tarihi süreçte, kendi dinî ve millî geleneklerini korumayı başarmışlardır. Aynı zamanda, kaynaklarda Dağ Yahudilerinin yaşadıkları çevrenin gelenek ve göreneklerinden etkilendikleri de belirtilmektedir. Bu etkileşim günümüzde kültürel yaşamda da kendini göstermektedir. Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudileri halk inançlarından, sosyal faaliyetlere, yemek ve müziğe kadar pek çok konuda yaşadıkları toplumun bir parçası haline gelmişlerdir. Dağ Yahudileri çevrelerindeki halklarla irtibatta oldukları gibi, diğer yakın ülke ve şehirlerdeki (Gürcistan, İran, Irak, Kudüs, Buhara vb.) dindaşları ve eğitim merkezleri ile de ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Ancak Çarlık Rusya'sında, 19. yüzyıla kadarki resmî belgelerde bir halk olarak geçmemektedirler.

Çarlık Rusya'sının Kafkasya'yı işgal etmesi sonucunda, bu bölgelerde yaşayan halklar üzerinde baskılarla beraber sosyal, siyasi ve bilimsel araştırmalar yapılmış, halkların tüm yönleriyle kayda alınması, kendileri tarafından verilen isimlerle tanımlanması gibi yenilikler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kafkasya'daki Dağ Yahudilerinin isimlendirilmesi, haklarında yapılan araştırmalar, kendilerine yapılan baskılar veya verilen imtiyazlar Çarlık Rusya'sı döneminde başlamıştır.

Bu yeniliklerle beraber Dağ Yahudilerinin, Çarlık Rusya'sı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Sovyetlerin ilk yirmi yılı itibariyle siyonist faaliyetler ve farklı Yahudi örgütlerin etkisi altında kaldıkları belirtilmektedir. Sovyet hâkimiyeti, Dağ Yahudileri dâhil, İran'dan Kafkasya'ya gelen tüm halkları tek etnik çatı "*Tat*" altında birleştirme politikası gereği kimliklerini unutturmaya çalışarak dinî ve millî kültürlerini yaşamaları konusunda yasaklar getirmiş ve ateist-komünist sistem içerisinde eritilerek farklı bir kültür inşası amaçlamıştır.

1. Çarlık Rusya'sında Dağ Yahudileri

Rusların Kafkasya'yı işgalinden¹ önce Dağ Yahudilerinin isimleri resmî kayıtlarda ve literatürde geçmiyordu. Dağ Yahudileri ismi onlara 19. yüzyılın yarısında Rus yetkililer tarafından verilmiştir. Kafkasya'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra, kural olarak soyadları, Aşurov (Aşur oğlu), Sadıkov (Sadık oğlu), Şaulov (Şaul oğlu), Nisimov (Nisim oğlu), Danilov (Danil oğlu), Davidov (David oğlu) gibi ismin sonuna "*ov*" eklenerek babanın veya annenin adını Rusça olarak oluşturmuşlardır. Şomoil ben Ovşolom gibi istisnai isim ve soyadları da mevcuttur. Dağıstan,

1 Rusların Kafkasya'yı işgal etmelerinin tarihi için bk. Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Gülüstani-İrem (Bakı: Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazirliği Yayınları, 2010), 215-229; Ziya Bunyatov, "Azerbaycan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/317.

1813 yılında Rus İmparatorluğunun bir parçası haline geldiğinde² tüm tüccarların tüccar loncasına üyelik sertifikası almaları gerekli olduğu için soyadına ihtiyaç duyulmuştur. Yahudilerin Hanuka³ bayramının onuruna soyadı Hanukayev şeklinde verilmiştir. Ayrıca Peysahov, Abramov gibi soyadları da bulunmaktadır.⁴

Dağ Yahudileri 19. yüzyılın başlarında, Hazar⁵ sahili boyunca uzun bir şeritte yaşamaktalardı. Bu zamana kadar, Yahudi yerleşiminin ana merkezleri Derbent⁶ ve Kuzey Azerbaycan'da Kuba⁷ şehriydi. Kafkas savaşı sırasında pek çok Yahudi, Rus kalelerine (Rusların işgal ettikleri bölgelerdeki kaleler) sığınmıştır. Bu kaleler: Temir Han-Şura (Buynaksk),⁸ Mahaçkala (Petrovsk-Limanı),⁹ Hasavyurt,¹⁰ Grozny,¹¹ Mozdok,¹² Nalçık¹³ şehirlerinde bulunmaktaydı. Rus askeri yönetimi, Kafkasya'nın pek çok dağ halkından biri olarak gördüğü Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan Yahudilerine (Ruşça: *Горские Евреи-Gorskiye Yevrei*) Dağ Yahudileri adını vermiştir. Yerel Müslüman halklar onlara "cuhud" veya "cuhudlar"¹⁴ adını vermişlerdir. Rus askeri yetkilileri, Dağ Yahudilerini yerel halk ile görüşmelerde rehber, aracı veya askeri depolarda tedarikçi olarak görevlendirmişlerdir. Dağ Yahudilerinin çoğu tarımsal faaliyetlerde bulunuyorlardı.¹⁵ Mesela, Vartaşen¹⁶ Yahudileri tütün üretimi, Dağıstan topraklarındaki Yahudiler bağcılık ve şarap

2 Dağıstan'ın Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmesi tarihi için bk. Ziya Bunyatov, "Dağıstan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/405.

3 Hanuka için bk. Şinasi Gündüz, "Hanukah", *Din ve İnanç Sözlüğü* (Konya: Vadi Yayınları, 1998), 155; Baki Adam, "Yahudilik" *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 241.

4 Robert Pinhasov vd., *Yevrei: Buharskiye, Gorskiye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii* (Newyork: yy, 2007), 186; Countries and their Cultures, "Mountain Jews History and Cultural" (Erişim 08 Mayıs 2019).

5 Hazar Denizinin Azerbaycan ve Dağıstan sınırları için bk. Sırrı Erinc, "Hazar Denizi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/108.

6 Derbent şehrinin tarih ve coğrafyası için bk. Salih Muhammedoğlu Aliyev, "Derbent", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/164-166; Nurulla Aliyev, "Derbent", *Büyük Derbent Ensiklopediyası* (Bakı: AFPoligrAF, 2018), 5-6.

7 Kuba şehrinin tarihi ve coğrafyası için bk. Salih Muhammedoğlu Aliyev, "Kuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/297-298.

8 Buynaksk şehri için bk. Tofig. M. Nağıyev, "Buynaksk", *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası* (Bakü: Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014), 5/135.

9 Geniş bilgi için bk. Ziya Bunyatov, "Dağıstan", 8/404.

10 Geniş bilgi için bk. Bunyatov, "Dağıstan", 8/404.

11 Geniş bilgi için bk. Jamuhanov Suleyman Sultanov, "Çeçenistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/244.

12 Geniş bilgi için bk. Abdullah Saydam, "Osetler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438.

13 Geniş bilgi için bk. Davut Dursun, "Kabartaylar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/13.

14 Cuhud, cuhut, cühud, cühüd, çift, "جھود", Arapçadaki "جھود" - yehud" kelimesi, Farsçada "جھود" - cuhud" olarak söylenmektedir. Anlam itibarıyla: Bileerek inkâr etmek, bildiği halde yanlış söylemek vs. benzeri anlamları bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. İlhan Ayverdi, "Cühud-Cuhud", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2010), 203; Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, "Cühud-Cuhud", (Erişim 12 Aralık 2019); İliya Şerebetoviç Anisimov, "Kavkazskiye yevreyi-gorci", *Sbornik materialov po etnografii İzdavamemiy pri Doşkovskom etnografiçeskom muzeze*, 3 (1888), 184.

15 Pinhasov vd., *Yevrei: Buharskiye, Gorskiye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii*, 186; Yakob. M. Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominaniya)* (Moskova: Çoro, 1995), 31.

16 1991'den Oğuz şehri için bk. Azerbaycan Respublikası Oğuz Rayon İcra Hâkimiyeti (Valiliği), "Rayon Hakkında", <http://www.oguz-ih.gov.az/page/10.html> (Erişim 15 Aralık 2019).

üretimi ile uğraşmışlardır. Kuba'daki Yahudi cemaatinin yükselişi ise Marina'dan boya üretimi ile bağlantılıdır.

Rushükümeti Dağ Yahudilerini "Yerel Yahudiler" olarak Aşkenaz Yahudilerinden ayırmak suretiyle, diğer Yahudiler için uygulanan yerleşim politikaları, sosyal ve siyasi yaptırımları onlara uygulamamıştır. 1872 yılında, Dağ Yahudilerinin hakları, Rus mevzuatı kapsamında diğer Kafkas halklarıyla eşitlenmiştir. Ancak III. Aleksandr (1881-1894)¹⁷ döneminde yasaların sıkılaştırılması, Dağ Yahudilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuz tutum 1917 yılına kadar devlet kurumlarınca halk olarak kayıt altına alınmalarına ve mağduriyetlerle karşılaşmalarına neden olmuştur.

Kafkasya'da Rus yönetiminin onayı ile yaşam, sivil haklar, yerleşim yeri, yer değiştirme ve ticari faaliyetlerle ilgili konular Çarlık yönetiminin sorumluluğundaydı. Çeşitli genelgeler, yönetmelikler, kentsel ve kırsal toplumların durumu hükümler kapsamında bulunmaktaydı. Terek,¹⁸ Kuban¹⁹ bölgeleri ve Stavropol eyaletinin idari belgelerine bakıldığı zaman, Kafkasya merkezi yönetimi, diğer halkların yanı sıra Dağ Yahudilerini de koruma altına aldığı görülmektedir. Ancak yetkililerin tutum ve davranışları önyargılı, zorlaştırıcı ve yasaklayıcıydı.²⁰

1880 yılının ortalarına kadar Kafkasya'nın dağ halklarına askeri yükümlülük verilmemiştir. Dağ Yahudileri ise isteğe bağlı olarak askeri kışlalarda çalışıyorlardı. Tüm Kafkas halkları 1886 yılından itibaren askeri kışlalarda zorunlu olarak görev yapmaya başlamışlardır. Rus ordusunun karargâhları ve yetkilileri tarafından 1881 yılında yerleşim yerlerinin yönetimi hakkında "düzenlemeler", kararnameler çıkarılmıştır. 29 Ocak 1886'da Tarki, Buynaksk, Dyur-Geli ve Kara Budak kent köylerinin Yahudi toplulukları Dağıstan'daki Rus valisine: "İşlerimiz şeriat ve adalet yasalarına göre düzenlendiğinden eşitsiz bir konumdayız. Bazen Müslümanlardan biri, bir Yahudi'yi öldürdüğünde hiçbir ceza almamaktadır. Ancak bir Yahudi bir Müslüman'ı öldürdüğünde derhal yargılanıp Sibirya'ya sürgün ediliyor. Rusya İmparatorluğuna sadık olduğumuz için, yüksek muamele yapılmasını ve saygınlık göstererek bizi bir Müslüman mahkemesinin yargı yetkisinden alıp Rusya mahkemelerine tabi tutmalarını istiyoruz."²¹ şeklinde itirazda bulunmuşlardır.

17 Nağıyev, "III. Aleksandr", 1/308.

18 Geniş bilgi için bk. Nağıyev, "Böyük Kafkaz", 4/463.

19 Geniş bilgi için bk. Sergey Enisimof, *Kafkas Kılavuzu*, çev. Binbaşı Sadık (İstanbul: Kubbealtı-Sahaf, 1926), 55.

20 A. İ. Musukayev - A. İ. Perşiç, *Narodniye Tradiçii Kabardinçev Balkarçev* (Nalçik: Kavkaza İnstitutu etnologii i antropologii Rossiyskoy Akademii nauk, 1992), 205; Norkina Yekaterina Sergeyevnaya, *Gosudarstvennaya politika po otnoşeniyu k yevreyskomu v Rossiyskoy imperii vo 2-y polovine XIX-naçale XX vv. (pa primerye Kubanskoy i Terskoy oblastey)*, (Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy İnstitut İstorii, Rossiyskiya Akademiya Nauk, Dissertaçiya kandidata istoričeskih nauk, 2013), 3.

21 Pinhasov vd., *Yevrei: Buharskiye, Gorskiye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii*, 187; Don İhlov, *Etnogenez I Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza* (İzrail: İzdateliskiy Dom Mirvoriss, 2009), 107; E. İ. Kozubskiy, *İstoriya goroda Derbenta* (Temir Han-Şura: Russkaya tipografiya, 1906), 314.

1886 yılında Çarlık Rusya'sının resmî sayımına göre genel Kafkasya'daki Dağ Yahudilerinin 21138 kişi oldukları tescil edilmiş ve aşağıda gösterilen 34 yerleşim yerinde topluca yaşadıkları belirtilmiştir.²²

Tablo 1. 1886 yılı ilk sayımında Dağ Yahudilerinin Kafkasya'daki yerleşim yerleri ve sayıları.

Nº	Yerleşim Yerleri	Yahudilerin Sayısı	Kadınlar ve 20 yaş üstü kişiler dâhil	Ölüm ve doğum dikkate alınarak nüfusun çoğalma oranı	Notlar
1	2	3	4	5	6
1.	Temir Han-Şura	335	167	16	
2.	Tarke	300	150	15	
3.	Petrovsk	123	60	6	
4.	Çeriyurtı ve Sulak	141	70	7	
5.	Buynaksk	90	40	4	
6.	Durgalı	130	65	6	
7.	Karabudak	71	35	3	
8.	Daşlagar	309	105	15	
9.	Derbent	1671	835	83	
10.	Meclis	529	264	26	
11.	Rukel	126	63	6	
12.	Muhtadır	232	116	11	
13.	Gimeyde	100	50	5	
14.	Yanki Kent	684	342	34	
15.	Nutug	152	76	7	
16.	Nuygedi Myuşkur	778	389	38	
17.	Hoşmenzil	167	84	8	
18.	Aglabı	33	15	2	
19.	Hangal-gala	243	120	12	
20.	Malrag	668	330	33	
21.	Arag	705	350	35	
22.	Karçag	255	125	12	
23.	Çerag	276	235	23	

²² Muhail Yakubeviç Yakubov, *Assiriyskoye pleniye çarya Goşea v 722 godu do naşey eri i izganiye izrailityan iz Samarii v Midiyu i Persiyu* (Baki: Mütercim Neşriyatı, 2003), 25-26.

Tablo 1 devam

24.	Taşkala	690	340	34	
25.	Hosrov Yurt	348	174	17	
26.	Andrevka	157	75	7	
27.	Kustek	293	145	4	
28.	Grozni	1594	790	79	
29.	Nalçık	335	167	16	
30.	Poselok Çekan	276	135	13	
31.	Kuba, Yahudi Kasabası	6282	3141	31	
32.	Mücü	957	470	47	
33.	Haftaran Mücü	692	340	34	
34.	Oğuz	1396	698	70	
	Toplam:	21138	10606	769	3,6%

1.1. Çarlık Rusya'sı Döneminde Dağ Yahudilerinin Dinî Bağlantıları

Kafkas Yahudilerinin, Kudüs ve çevresindeki dindaşlarıyla aralarındaki bağlar o kadar güçlü idi ki, 1867'de din adamlarının çalışmalarını denetlemek için Kafkasya'ya bir temsilci bile gönderilmişti. Mesela Kuba hahamlarının, Doğu Kafkasya'nın baş hahamı ile ilgili iddiaları içeren bir mektubu Kudüs hahamlarına gönderildiği kaydedilmiştir. Aynı şekilde, Yerselim'deki (Yerusalem) din adamlarının, Kuba hahamlarının bilgilerini yetersiz gördükleri için eleştirdiklerini, bundan dolayı Kuba hahamlarının rahatsız oldukları belirtilmiştir²³

Kuba hahamı Rabbi Yaankil'in (İçhaka ben Yakova Mizrahi)²⁴ 1876'da Eretz-İsrail'i ziyaret ederek Yaffo (Yafa) ve Kudüs'te bulunmuştu. Kudüs'te, Rabbi İehielem Mihalpinesom (Yehiel Michael Pines)²⁵ ve haham Samuel Salantom tarafından dostça karşılanmıştı. Bu görüşmeden 11 yıl sonra Rabbi Yaankil ikinci kez Eretz-İsrail'i ziyaret etmiş ve bu gezi sırasında, "Yakup'un Çadırı" başlıklı yazılarını yayınlamak için Hebron Hahamının onayı alınmıştı. İlginç olan Kudüs'teki hahamların değil Hebron hahamının onayının önemsenmesiydi. Görüldüğü kadarıyla, Hebron hahamının dinî alandaki otoritesi ve yetkisi,

23 Boris Manoah, *Plenniki Salmanasara (İz istorii yevreyev Vostochnogo Kavkasa)* (İerusalem: İzdatelskiy Avtora, 1984), 137; Karina Şalem, "Rav Yakov İçhaki", *STMEGİ*, (Erişim 17 Aralık 2019).

24 Geniş bilgi için bk. Hananil İzroeviç Abramov, "Yakov bar İçhaki (rabi Yangil)" *Kratkaya Enciklopediya Gorskih Yevreyev (İzraili: Gıyat-Ata, 2006)*, 292; Yevreyskiy informacionniy centr, "Hadera: deni pamyati gorsko-yevreyskogo pravednika rabbi Yakova İçhaki", (Erişim 17 Aralık 2019); Hana Rafaeli, "Sinagoga imeni rabbi Yakova İçhaki" *STMEGİ*, (Erişim 17 Aralık 2019).

25 Geniş bilgi için bk. Fred Skolnik "Pines Yehiel Michael" *Encyclopedia Judaica*, 16/167-168; Jewish Virtual Library A Project of Aice, "Yehiel Michael Pines", (Erişim 17 Aralık 2019).

Kudüs hahamlarından daha yüksekti.²⁶ Yukarıda da ifade edildiği üzere karşılıklı ziyaretler, mektuplaşmalar, dinî ibadet ve eğitim alanında yapılan denetlemeler bu irtibatın sıklığını göstermektedir.

1.2. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Siyonist Faaliyetler ve Dağ Yahudileri

I. Siyonist kongre, 1897'de Basel'de yapıldıktan sonra Siyonizm'in Yahudi halkının ulusal kurtuluş hareketi olarak canlanmasına neden olmuştur.²⁷ Kongrenin başlıca görevi, dünya Yahudilerini Kutsal Topraklara toplamak amacıyla bir Yahudi devleti kurmaktır. Kongreden hemen sonra, Siyonist teşkilatlar Çarlık Rusya'sının işgal ettiği Kafkasya'da önemli ölçüde yaygınlaşmıştı. Kongrenin kurulmasından ve düzenlenmesinden çok önce Dağ Yahudilerinin Eretz-İsrail ile bağlantılarının bulunduğu dair bilgilere kaynaklarda rastlanmaktadır.²⁸

Diğer taraftan Bakü, 19. yüzyılın sonundan itibaren Yahudi ulusal hareketinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1891 yılında, Bakü'de, Hovevey Sion²⁹ şubesi kurulmuş ve 1899'da ilk Siyonist örgüt olarak tanınmıştır. Bakü'den dört delege 1902 yılında Minsk Siyonist Konferansı'na katılmıştır.³⁰ Siyonistler daha çok 1917-1920 yılları arasında aktif olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu tarihler arasında Siyonist Gençlik Organizasyonu³¹: "*Molodaya İudeya-Young Judea*"³², Erkek Öğrenci Teşkilatları; "*Hasmoneya*", "*Maccabeya*",³³ Kız Öğrenci Teşkilatları "*Sulamita*", "*Debora*"³⁴ gibi Yahudi Siyonist örgütler de faaliyetlerde bulunmuşlardır.³⁵

1918-1919 yıllarında Kuzey Kafkasya'da iç savaş sürerken, belli bir süre Azerbaycan'da siyasi boşluk yaşanmıştır. Siyonist eylemcilerden Dr. Buşman da

26 B. Manoah, Plenniki Salmanasara (İz istorii yevreyev Vostochnogo Kavkasa),138; Gazete, "H Avaçelet" ot 19 avgust 1893 goda (Arhiv Yevreyskogo Universteta v İerusalime, Givat-Ram, t. 24, No: 44).

27 Fred Skolnik, "Zionism", Encyclopedia Judaica, 21/547; Jewish Virtual Library A Project of Aice, "Frist to Twelfth Zionist Congress (1897-1921)", (Erişim 17 Aralık 2019).

28 Fred Skolnik, "Zionism", Encyclopedia Judaica, 21/602-637; M. Lütfullah Karaman, "Siyonizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 27/329; Hana Rafaeli, "Şlomo Mardahayev i Matatiyagu Bogatryev-gorsko-yevreyskiye delegati 4-go i 6-go Sionistsikih kongressov (po sledam staroy fotografii)", (Erişim 24 Nisan 2019); Norkina Yekaterina Sergeyevnaya, "Sionizm v Yevreyskih obşinah severnogo Kavkaza v naçale XX v. : İdei i praktika", *Studia Humanitatis Mejdunarodny elektronny nauçny jurnal*, 2018. № 4. (Erişim 24 Nisan 2019).

29 Ufuk Ulutaş vd., *İsrail siyasetini anlama kılavuzu* (Ankara: SETA Yayınları, 2012), 18; Sibel Turan - Nergiz Özkural Köroğlu, *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar* (Edirne: Transnational Pres London, 2018), 56-57.

30 Yitshak Mayor, "Sionistskoye Dvijenije V Rossii, Glava VIII-Prodoljenije vnutrennih sporov", İstoriya sionistskogo dvijenija, (Erişim 18 Aralık 2019).

31 History of FZY, "Federation of Zionist Youth", <https://www.fzy.org.uk/history> (Erişim 18 Aralık 2019).

32 Young Judaea, "History", (Erişim 18 Aralık 2019); Jewish Virtual Library A Project of Aice, "Young Judaea", (Erişim 18 Aralık 2019).

33 Gündüz, "Makkabiler", 243.

34 Geniş bilgi için bk. *Kitâb-ı Mukaddes*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001), Hâkimler, 4/4, 4/6, 4/8...

35 Elektronnya Yevreyskaya Ençiklopediya, "Azerbaydjan", (Erişim 29 Nisan 2019); American Jewish Historical Society Center for Jewish History, "Guide to the Jewish Student Organizations Collection, undated, 1907-2006, bulk 1965-1985 I-61 Processed by AJHS Staff", (Erişim 18 Aralık 2019).

dâhil olmak üzere Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti (ADR)³⁶ Meclisinde çeşitli siyasi güçler temsil edilmeye başlanmıştır. Bakü Belediye Meclisi seçimlerine Yahudi Ulusal Konseyi- Jewish National Council (Rusça: ENC-İngilizce: JNC) üyeleri de katılmışlardır. Siyonistler tarafından yönetilen Konsey üyeleri, Bakü'deki Dağ Yahudilerinin sinagogunu faaliyet merkezi kullanmışlardır. Siyaset alanındaki çeşitli gelişmeler, kültür ve eğitim faaliyetlerini de etkilemiştir. ADR Hükûmeti, bütün Yahudi parti ve gruplarını birleştiren ve Azerbaycan ulusal azınlığının resmî temsilcisi olarak görev yapan ENC'yi tanımıştır. ADR Adalet Bakanlığı'nın, Yahudilerin mahkemelerde kullanacakları yeminin hangi dile çevrilmesine dair mektubunu Yahudi Ulusal Konseyine göndererek kanaat belirtmelerini talep etmiştir. siyonist egemen ENC, İbrani dilinin Yahudi ulusal dili olmasından dolayı, yeminin sadece İbrani dilinde yapılabileceğine dair cevaplarını ilgili kuruma göndermişlerdir.³⁷ Meclisin oluşmasından hemen sonra Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti, Yahudiler dâhil ülkede yaşayan tüm azınlıkların derneklerine devlet tarafından ödenek yapılması kararı almıştır.³⁸

Siyonizm, son yüzyılda bir Antisemitizm dalgasıyla beraber doğmuştur. İdeolojik ağırlıklı Antisemitizm faaliyetleri, daha aktif ve güçlü Siyonizm'in oluşmasına neden olmuştur. Çünkü Siyonistler, kendi ifadelerine göre Antisemitizme karşı savaşıyorlardı. Sovyetler Birliği'nde, yalnız Antisemitizm ile mücadele ilan edilmekle kalmamış, aynı zamanda Antisemitizm ile ilgili tüm girişimler hukuki olarak yasaklanmış ve bu konuda ciddi çalışmalar yapılmıştır.³⁹ Sovyet iktidarının kuruluşunun ilk gününden itibaren, Siyonizm ideolojisinin gelişmesi ve devam etmesi engellenmeye çalışılmıştır. Kırmızı Kasaba'nın⁴⁰ Komsomol⁴¹ üyelerinden olan bazı kişilerin,⁴² devrimden önce Dağ Yahudileri arasında örgütlenen siyonist üyelerinden oldukları ortaya çıkmıştır.⁴³ Özellikle Azerbaycan Müsavat Parti'sinin⁴⁴ hükûmeti döneminde (1918-1920) Siyonist ideolojiyi Yahudi gruplar arasında yaygınlaştırmaya çalışan bir Siyonist akım vardı. Bu siyonist akım, "*Dağ-Avrupalı (Aşkenazi) Yahudi Burjuvazisi*" ve "*Radikal*

36 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) için bk. Buniyatov, "Azerbaycan", 4/320.

37 Mikdaş Şamailova, *İstoriya İ Kultura gorskih yevreyev Kavkaza* (İerusalem-Kuba: Institut Stratejiçeskih İsledovanıy Kavkaza, Seriya İstoriya Kavkaza (ISSC), 2009), 25; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik hesabatlar) (Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998), 1/9, 23, 24, 39, 55.

38 Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopedisi* (Bakı: Lider Neşriyyat, 2004), 1/67.

39 Aleksandr Efimoviç Lokşin, "Sionistskoyu organizaciyu priznatı kontrevolyuçionnoy i likvidirovatı", *İz istorii bonrı s sionistikim dvijeniyem v Sovetskoy Rossii, Vostoçnyy arhiv* 2/34 (2016), 52-63.

40 Kırmızı Kasaba Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuba Şehrine bağlı Dağ Yahudilerinin çoğunlukta yaşadığı bir kasabadır. Kasabanın tarihi ve coğrafyası ilgili bilgi için bk. Boris Vsevolodoviç Miller, "Tatı, ih rasseleniye i govori (materialı i voprosı)", *Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjan*, 6/8 (1929), 20; Ali Hezi, "Azerbaycanda Yahudilik", *Multikulturalizme Giriş*, ed. Aliheyder Zülfükarlı, Bakı: Şark Garp, 2019, 162.

41 Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Gençlik yapılanması olarak bilinen Komsomol için bk. Burcu Özdemir, "Rusya'nın Kırsal Kesiminde Komünist Gençler Birliği'nin (Komsomol) Kuruluşu ve Sovyet İktidarının Güçlenmesindeki Rolü: 1918-39", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016), 19-30.

42 Hananil Abramov, *Gorskiye Yevreyi Kubı (Azerbaydjan)*, Gıryat-Ata (İzrail: Gıryat-Ata, 2003), 106.

43 Agarunov, *Bolşıya sudıba malenikogo naroda (Vospominaniya)*, 76.

44 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (Bakı: Elm Neşriyyatı, 1990), 20, 23, 24.

Aydınlar” grupları arasında yayılmıştır. Aydınlar, kelimenin tam anlamıyla, Dağ Yahudilerinin arasında etkili değildi. Bu kendine özgü entelektüel gruplar; aileleri yurtdışında olan burjuva ailelerden gelen gençler, Avrupa kültürüne aşına olan hahamların oğulları ve eğitim seviyesi düşük Avrupa kültürünü benimsemiş genç tüccarlardı. Siyonist üyeler, Bakü’de Müsavat hükûmeti döneminde devletin törenlerinde toplanıyor ve *“Ahedut”* gazetesini yayınlıyorlardı.⁴⁵

Sovyetler zamanında, bu hareketin ideologlarından biri, Bakü’deki Yahudi okulu öğretmeni Mihail Rabinovich Ben Gerariy⁴⁶ (lakabı *“Dağların Oğlu”*) Derbent şehrinin bir yerlisidir. Ben Gerariy gerçekten eğitilmiş, zeki bir kimse idi, Tat dilinde şiirleri ve hikâyeleri vardı. Aynı zamanda, oldukça kurnaz ve sinsi birisi olup eserlerinde siyonist ideolojiyi geliştirip yayınlıyordu. İdeolojisini Bakü’de ders verdiği okulda ve 1920 yılında Dağ Yahudileri arasında faaliyet yapmak üzere kurulan İlyayeva Kulübü’nde yaygınlaştırmaya çalışmıştır. İdeolojisini yaymak için her fırsatı değerlendirmişti. Kırmızı Kasaba’da hiçbir Siyonist örgütün bulunmadığı söylenebilir, ancak uluslararası Siyonizm tarafından savunulan ideolojiler (İsrail Devleti kurma teşebbüsü, Arz-ı Mev’ud, Filistin toprağının Yahudilerin ezeli toprağı olması) Azerbaycan’da yaygınlaşmıştı. Yukarıda belirtildiği gibi, Müsavat Partisi döneminde, Bakü’deki çeşitli siyonist örgütlerin faaliyetlerine katılanlardan bazıları Kırmızı Kasabada aktif çalışmalarda bulunmaktaydı. Bunların arasında aktif faaliyetleriyle öne çıkan Jacob Birarov, Siyonist faaliyetlerde önemli bir konuma sahipti.⁴⁷

Kırmızı Kasabadaki Siyonistler ideolojilerini yaygınlaştırırken, halkı Kudüs topraklarına geri dönmeye çağırmakta ve Yahudilerin içerisinde çıkacak kurtarıcıya (Mesih) inanmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Jacob Birarov, günde birkaç kez insanları sinagoga toplayarak Siyonist ideolojileri benimsetmeye çalışmıştır. İdeolojiden etkilenen bazı kesimler geleceğe yönelik hayallerini şöyle ifade ediyorlardı: *“Leşono abo Yeruşalayim - נהיה בירושלים בשנה הבאה - Gelecek yıl Kudüs’te olacağız”*. Kısacası eğitimsiz ve fakir insanlar, Kudüs’e taşındıktan sonra *“süt ve bal nehirlerini”*⁴⁸ ücretsiz kullanacaklarını, yoksulluk ve aşağılanmadan kurtulabileceklerini, ulusal baskının sona ereceğini ve herhangi bir eşitsizlikten bahsedilmeyeceğini düşünüyorlardı.⁴⁹

Siyonizm, her Yahudi’yi milliyetçi yapmaya çalışıyor, her Yahudi’ye *“seçkin insanlar”*⁵⁰ ait ulusal kimlik bilincini aşıyor ve diğer milletlerden kendilerini üstün görmeyi öğütüyordu. Ancak Yahudi Komünist Komsomol üyeleri, Tevrat’ı referans göstererek: atalarının toprağı olan *“süt ve bal nehirlerinin”* aktığını

45 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 76.

46 İrina Mikhailova, *“İh imena nevozmojno zabiti. Semiya Ravvinoviç”*, STMEGI, (Erişim 20 Aralık 2019).

47 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 77.

48 Çıkış 3/8; Sayılar 16/14; Hezekiel 20/6.

49 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 78.

50 Ezra 5/27; Ezra 15/56; Ezra 16/74.

defalarca vurgulayan siyonist din adamlarının gerçeği anlatmadıklarını iddia ederek Tevrat metinlerinin okunmasını yasaklamışlardır. Din adamları, toplantı ve afişlerde, Tevrat'taki Peygamberlere atıfta bulunarak, konuşmalarında ve yazılarında "Yahudilerin öncüsü"⁵¹ ifadesi ile başlayan tüm metinleri okuyorlardı.

Komünistler, Tevrat'ın bu gerçekleri saklamadığını, aksine bu sömürü biçimlerini meşrulaştırdığını, zengin ve fakirlerin eşitsizliği ifadesinin gerçekçi olmadığını iddia etmiş ve eğer orada "bal ve süt toprakları" varsa, o zaman bunun sadece üst sınıflar için mümkün olacağını Yahudi toplumuna aşılama çalışmışlardır. Bu iddialar üzerine, Siyonist fikri savunular, Tevrat metinlerini titizlikle kontrol ettikten sonra, bu ifadelerin Tevrat'ta yazılmış olup olmadığı hususunda tereddüte düşmüşler ve birbirilerine şaşkınlıkla bakarak bilinen şu cümleyi kurmuşlardır: "Eri, Nyaznike gunşi hubi ez dure herer biror" ("Evet, yakın bir komşu uzak bir kız ve erkek kardeşten daha iyidir"). Böylece, büyükbabalarının (İbrahim) diyarlarına "vadedilmiş topraklar"⁵² yüzyıllardır "geri dönme" fikri zamanla zayıflatılmıştı. Siyonistler bu durumda taraftar toplayamamışlardır. Din adamlarının siyonist vaazları dursa da, mücadeleleri ve az sayıda olan taraftarları faaliyetlerine devam ediyorlardı.⁵³ Çarlık İmparatorluğundaki Antisemitizm, egemen sınıfların ve sosyal girişimlerinin neticesiydi. Sovyet hükümeti, antisemitik hareketleri ve diğer ulusal baskı biçimlerini yasadışı ilan ederek, taraftarlarını cezalandırmak için en katı önlemleri almıştı.⁵⁴

Agarunov, Sovyet hükümetinin sosyal bütünlüğü temin etme konusunda titiz davrandığını ve siyonistlerin Tevrat'tan delil getirerek Yahudilerin ata topraklarına dönmeleri için yaptıkları girişimlerin, Tevrat içinde çelişkili olduğunu kendince ifade etmeye çalışmıştır.⁵⁵ Ancak bu iddianın aksine, uluslararası objektif çalışmalara bakıldığı zaman, Sovyet rejiminin hiçbir zaman toplumsal adaleti temin edemediğini ve antisemitik hareketlerle mücadele ettiği halde Yahudi halkından pek çok insanı katlettiğini tarihi süreçte çok rahat görebilmekteyiz.

1987'den itibaren Yahudi faaliyetlerindeki artış giderek hız kazanmıştı. Dağ Yahudileri Sovyet rejiminin 70 yılı boyunca tarihi geçmişleri ve dini geleneklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. 1987 yılında Sovyetler Birliği'nde, uzun bir aradan sonra ilk kez Bakü'de İbranice kursları açıldı. İlk etapta, Bakü'nün Nerimanov Belediyesinde (Eski Montin Mahallesi) kiralanan üç sınıflı kulüplerden birinde çeşitli faaliyetler başlatıldı. Siyonist örgütlerin girişimleriyle Bakü'deki Yahudi toplulukları akın akın bu kurslara başvuruda bulundu. Gençler için Gençlik Merkezi "Beitar" oluşturuldu. Bu merkezde Yahudi gençler tarih, gelenek, dil ve

51 Tekvin 12-50; Eyüp 15/19.

52 Çıkış 3/8; Tekvin 11/31; 17/18.

53 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 79.

54 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 81.

55 Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, 81.

kültürleriyle ilgili eğitime tabi tutuluyor, salonlarda konserler düzenleyerek Yidiş⁵⁶ ve İbranice şarkılar söylüyorlardı. Tüm Yahudi grupların (Aşkenaz, Dağ ve Gürcü) temsilcileri yakın işbirliği içerisinde faaliyet gösteriyorlardı. O yıllarda Bakü'ye gelen ilk İsraili Yahudilerin dikkatini, Azerbaycan Yahudilerinin özgürlükçü yaklaşımları çekiyordu. Topluca yapılan konserlerde her zaman Azerbaycan ve İsrail marşları okunuyordu. Bu gelişmelerden sonra 1990 yılında Azerbaycan ve İsrail dostluk derneği kuruldu.⁵⁷

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşü (1917) sonucunda, önemli siyasi, sosyal ve ekonomik değişiklikler meydana gelmişti. Bu değişiklikler, çarpıcı biçimde artan Kafkasya'daki Yahudi nüfusuna da yansıyor, çünkü savaş ve huzursuzluktan kaçan binlerce Yahudi eski Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden Kafkasya'ya geliyordu. Petrograd'daki (St. Petersburg) Şubat (1917) devriminin haberi Kafkas halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Geçici Hükümet, Kafkas valisinin gücünü ortadan kaldırdıktan sonra bölgede birkaç siyasi yapı ortaya çıkmıştı. Güney Kafkasya'da Dağ Yahudileri, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADR) bir parçası oldu. Bu dönemde (1918-1920), Dağ Yahudi çevresi de dâhil olmak üzere, Yahudiler ile paralel örgütlenme gerçekleşti. Yahudiler, sorunlarını eski Rus İmparatorluğu'nun siyasi geleceğini belirleyen Kurucu Meclis'e sunmaya hazırlanıyorlardı. Gelecekteki demokratik bir durumda kaderlerinin çözülmesi gerektiğine inanıyorlardı. Böylece, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Petrograd'da kısa bir süre sonra Bakü'deki Yahudi sosyalistler, Dağ Yahudileri de dâhil olmak üzere tüm bölgedeki Yahudiler, yeni hükümete sunulması istenilen bir siyasi örgüt kurdular. Örgütün düzenlediği bir konferansta, dinî meselelerin bu örgütün sorumluluğunda olmayacağına karar verilmişti. Ancak, bu karar Bakü'nün Dağ Yahudi ve Gürcü topluluklarının öfkesine yol açtı ve sonuç olarak konferans engellendi. Daha önce Dağ Yahudileri ve Aşkenaz Yahudileri arasında yapılan anlaşmalara rağmen sorunlar büyümeye başlayınca farklı siyasi ve kültürel örgütler ortaya çıkmaya başladı. 1917 yılı Fısıh Bayramı sırasında Yahudilerin Eğitim ve Kültür Derneğinin (Aşanja) Yelizavetpol'daki (şimdiki Gence Şehri)⁵⁸ toplantısına askerler ve Aşkenaz Yahudileri de dâhil olmak üzere yerel garnizonun Yahudileri katılmıştı. Bu toplantıda aynı zamanda Dağ Yahudilerinin bulunduğu küçük yerleşim yerlerinde komitelerin kurulması karara bağlandı. Kongrede, Aşkenaz Yahudileri, Gürcü Yahudileri ve Karaimlerle bir diyalog çizgisi kararlaştırılmış, kültür, eğitim ve Dağ Yahudilerininin maddi durumunun iyileştirilmesi gibi konular karara bağlanmıştı.⁵⁹

56 Azerbaycan Aşkenaz Yahudilerinin kendi aralarında konuştukları dil için bk. My Jewish Learning, "Yiddish", (Erişim 25 Aralık 2019); Elektronmaya Yevreyskaya Enciklopediya, "İdiş Yazık", (Erişim 25 Aralık 2019).

57 Moisey Bekker, *Evrei Azerbaydjana: İstoriya İ Sovremennosti* (Bakü: Polygraphic Production, 2000), 63; Valeriy Viktoroviç Engeli, "Kurs lekçiy istorii yevreyev v rosiı", *Yevrei SSSR v godı "zastoya" (1967-1985 gg.)*, (Erişim 29 Nisan 2019).

58 Geniş bilgi için bk. Oktay Efendizade, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/17-20.

59 Şamailova, *İstoriya İ Kultura gorskih yevreyev Kavkaza*, 24; İhilov, *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*, 110.

Çarlık Rusya'da yaşayan halklar, Bolşevik Devrimin ve iç savaşın yeniliklere neden olabileceğini ümit ediyorlardı. Dağ Yahudileri, Bolşeviklerin tüm halkları adil yöneteceklerini düşünerek devrimci fikirlere aktif olarak katılıyorlardı. İç savaş sonrasında Çarlık Rusya'nın Bolşevikler tarafından yenilgiye uğratılması ve yeni kurulan hükümetin ilk yaptırımlarına Yahudi nüfusu da maruz kalmıştı. Yahudilerin yaşamı Sovyetler döneminde değişerek daha da ağırlaştı. Mülkiyet kamulaştırıldı, ticaret yasaklandı ve tarımla uğraşanlar, kolhozlara (Sovyetler döneminde devletin kolektif tarım ve çiftlik kooperatifi)⁶⁰ zorla gönderildi. Sovyet iktidarının ilk on yılında dinî geleneklere karşı şiddetli bir mücadele başlatıldığı zaman, Yahudi annelerin çocuklarına Musa Peygamber'in ve Kral Süleyman'ın hikâyelerini anlatmaları bile tehlikeliydi. Sovyet hükümetinin baskılarından birkaç yıl önce Yahudi tarihi ve dinî gelenekleri ile doğrudan ilişkili olan "*Dağ Yahudilerinin Hikâyeleri*"⁶¹ adlı Rusça bir eser yayınlanmıştır.⁶² Bu hikâye ve benzetmeler, "*Haggadah*" temelli olarak, Yahudi halkı arasında her zaman yaygınlaşmıştı. Haggadah'ın Talmud'da kısmen bulunduğu ve Halakha ile birlikte Yahudi geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği bilinmektedir. Bejenov, yayınladığı söz konusu hikâyelerinin motiflerinde Dağ Yahudilerinin cennet, cehennem vb. konulardaki inançları hakkında bilgiler verilmiştir.⁶³

Savaş sonrası dönemde, Dağ Yahudileri "*Tat*" ulusu olarak tanıtılmaya çalışılmış, milliyet grafiğine "*Yahudi*" yerine "*Tat*" (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Güneyinde yaşayan İran kökenli halk) ismi yazılmaya başlanmıştı. 1917'de Groznu'daki Nubohunde de (Din Okulu)⁶⁴ ve devlet okullarında çalışan Dağ Yahudilerinden olan öğretmenlerin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Okulun resmi dili konusunda, farklı lehçelerin (Derbent, Kuba, Kuzey Kafkasya) bulunmasından dolayı, Dağ Yahudilerinin dilinde "*Tat'ça-Cuhuri*" eğitimin uygun olmadığı belirtilmiş, kabul edilen kararda, eğitim dilinin "*Yahudi Ulusal Dili (İbrance)*" olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra Dağ Yahudilerinin eğitim-öğretim dili, kademeli olarak Rusçaya değiştirilmiştir. Sovyet hükümeti daha da ileri giderek yazı dilinin Rus alfabesine geçilmesine karar vermiştir.⁶⁵

60 Kolhoz kavramı için bk. Âdem Özdemir, "Kolhoz", *Genel Rusça Sözlük* (İstanbul: SERKİTAP, 2019), 167; *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, 1/184.

61 Dağ Yahudilerinin hikâyeleri ile ilgili bk. Mihayıl Bejenov, *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza* (Kazani: İzdatelskiy Tan-Zarya, 1993).

62 Mihayıl Bejenov, "Vartaşenskiye Yevreyi", *SMOMPK* 18 (1892).

63 İehuda İosef Çerniy, "Gorskiye Yevreyi", *Sbornik svedeniy o kavkazskih gorçah*, 3 (1870), 18-20; Bejenov, *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza*, 12, 17, 19, 74, 98, 99, 100, 107.

64 Yuriy İsayeviç Murzahanov, "Gorskiye Yevrei Kabardino-Balkarii", *Derbent- gorod treh religiy Dokladi i soobşeniya Mejdunarodnoy nauçnogo-praktičeskoj konferençii (g. Derbent, 25 Marta 2015 g.)*, Alef (2015), 220.

65 Pinhasov vd., *Yevrei: Buharskiye, Gorskiye, Gruzinskiye ve Vodovorote İstorii*, 190; Rafail Şolomoviç Ganelin, "Yevreyskiy vopros v SSSR v predstavlenii sovremennikov 1930-1950", *Yevrei v Rossii: İstoriya i kultura, Epepe, Peterburgskiy yevreyskiy universitet, Sankt-Peterburg* (1995), (Erişim 29 Nisan 2019); Boris Vsevolodoviç Miller, "Tati, ih rasseleniye i govori (materiali i voprosi)", *Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjan*, 6/8 (1929), 22-23.

1.3. Dağ Yahudilerinin Adları İle İlgili Kavramların Analizi ve Sovyetlerin “Tat Halkı” Teorisi

1.3.1. Cuhuri

Dağ Yahudileri eski adları olan “İvrini” yerine yeni adları “Cuhuri-Curi”yi kullanmışlardır. Çünkü Dağıstan halkları Yahudi komşularına “Cuuds” diyorlardı. Günümüzde Yahudi olmayan birisi Dağ Yahudi’lerine “Tı Yevrey?-Sen Yahudi’ misin?” demek istediğinde bunu “Tı Djuuri?-Sen Cuhuri’ misin?” şeklinde sormaktadır. “İvrini” ifadesi ise daha eski zamanlarda kullanılmaktaydı.⁶⁶

1.3.2. Tat Halkı ve Tat Dili

Birçok araştırmacı, dil ve tarihi kaynaklardan dolayı, Sasaniler’in egemenliği altında kalan Yahudilerin İran’dan geldikleri kanaat bildirmişlerdir. Dağ Yahudilerinin ataları İran’da yaklaşık beş asır Tat dilini konuşmuşlardır.⁶⁷ Tat dili (ağzı), Hint-Avrupa ailesinin İran grubuna ve Farsça ile aynı batı şubesine aittir. Bölgesel olarak Kafkas-Tat dili, Mazandaran ve Geylan, bir başka İran dili alt grubunun sınıflandırılmasına aittir. Bu modern Tat dilinin Ortaçağ Pehlevce’sinin doğrudan bir kolundan geldiğini, ancak Farsça’nın standart diline göre uzun süredir geliştirildiğini göstermektedir. Azerbaycan’da Tat dilinin, Dağ Yahudilerinin yansıra, iki grup tarafından daha kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar “Kafkas Persleri” veya diğer adıyla Kuzey Azerbaycan’ın Müslüman Tatları ve 1990’ların başlarına kadar Tat-Ermenileridir (Ermeni’den kasıt Grigoryanlığı benimsemiş Tat’lardır).⁶⁸

Dağ Yahudileri ile Farsça’nın farklı lehçesini konuşan İranlı Yahudiler arasında fark yoktu. İranlı Yahudiler yakın zamana kadar, Güney ve Orta Azerbaycan topraklarında yaşıyorlar ve kendilerini Dağ Yahudilerinden ayırıyorlardı. Bu Yahudiler, Stalin zamanında izleri kaybedilmiş, sürülmüş veya sınır dışı edilmiş Lakluka Yahudilerinin (İran’dan gelen Kürt Yahudileri)⁶⁹ ve diğer İranlıların kaderlerini paylaşmışlardır. Nerelere sürüldükleri hakkında kaynaklarda net bir bilgiye rastlanamamıştır.⁷⁰

Tat Halkı ifadesi, Sovyetler döneminden itibaren ve özellikle Azerbaycan literatüründe, İran bölgelerinden Azerbaycan’a ve Dağıstan’a gelen ve Fars

66 İhilov, *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*, 43.

67 Semenov İ. G, *Kavkazskiye tati i gorski yevrey* (Kazan: Tan Kazanı, 1992), 14; Vladimira Federoviça Minorskiy, *İstoriya Şirvana İ Derbenta* (Moskova: yy, 1963), 35.

68 Mihail Anatoliyeviç Çelenov, *Rassaleniyev yevreyskih etniçeskih grup na kavkaze*, Euro-Asian Jewish Congress International Center for Jewish Education and Field Studies (İerusalim: y.y., 2010), 28; Magsud Hacıyev, *Azerbaycan Tatlarının Dili (Fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis)*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı: 2009, 8-10; Fundamentalınaya Elektronnaya Biblioteka Russkaya Literatura İ Foliklor, “Tatskiy Yazık”, (25 Aralık 2019).

69 Geniş bilgi için bk. Mihail Anatoliyeviç Çelenov, “Kurdistsanskiye Yevrei”, *Bolışaya rossyskaya ençiklopediya*, (Erişim 03 Ocak 2020).

70 Michael A. Chlenov, *Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Medern Trends of Development* (Cincinnati: Rabbi L. Teinberg Memorial Lecture. University of Cincinnati, 1999), 5.

kökenli dili konuşanlar için kullanılmıştır. Bu halkların Azerbaycan'a geliş tarihleri MÖ'ye tekabül etmektedir. MS İran'da kurulmuş devletler farklı gerekçelerle İran halklarını Azerbaycan bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bu halkın konuştuğu dil, Hint-Avrupa dil grubuna ait Farsça'nın bir alt lehçesidir. Azerbaycan'daki Tatların konuştuğu dil, bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Abşeron, Şamahı Tatları ile Kuba, Hızı Tatlarının dillerinde bazı lehçe ve diyalekt farklılıkları görülmektedir. Dilbilimciler etnik toplulukları dillerine göre tasnif etmektedirler. Bu tarihi ve etnografik çalışmalar, 19. ve 20. yüzyıllarda yapılmıştır.⁷¹

Azerbaycan Tatlarının dil açısından diğer bir grubu Cuhudlardır. Azerbaycan Türkleri, onlardan bahsederken "*Tat Cuhudları*", 19. yüzyılın bilimsel çalışmalarında da "*Dağ Yahudileri*" veya "*Tat Yevreyleri*" gibi kavramları kullanmışlardır. Bu halk, dinlerine göre Yahudi sayılmaktadır. Dağ Yahudileri 19. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuba, Şamahı, Göyçay, Nuha (Şeki) kazalarında az sayıda da Bakü'de yaşıyorlardı. Sadece Azerbaycan'da değil, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde, özellikle Derbent, Temur Han-Şura, Grozni, Nalçık, Port-Petrovsk (Mahaçkala) şehirlerinde yaşayanlar da vardı.⁷²

Şirvan bölgesindeki Dağ Yahudi halkının yerleşim tarihi, aynı zamanda anadillerinin gelişim özellikleri ile bağlantılıdır. Bu özellikler, Dağ Yahudileri'nin günlük kelime hazinesi ile sürekli İbranice ve Aramice kelime kullanan Yahudiliğin dinî geleneğine dayanmaktadır. Kanıtlar, Dağ Yahudilerinin etnik ve filolojik malzemesi olarak kullanılabilir. Dağ Yahudilerini de içeren putperest Doğu Kafkasya halklarının tanrı isimlerine de dikkat çekilmektedir. Dağ Yahudilerinin putperest karakterlerinden biri "*Ser-Ovil*" olarak bilinmektedir. "*Ser*", Farsça'da "*kafa*" anlamını ifade etmektedir.⁷³ "*Ovil*", İbranice: "*evel, ebel-אבל*", İng: *mourning, lament.*" kelimesine karşılık gelen Dağ Yahudilerinin telaffuzunun sonucu olup, "*yas-ağıt*" manasına gelmektedir.⁷⁴ Bununla birlikte, Dağ Yahudilerinin etnografik ifadelerinde "*Ser-Ovil*" Su Perisi, suyun ruhu ve çoğu yaşlılarda, bunun görünmeyen güçler olduğuna inanılmıştır. Bu inanış eski çağlara dayanmaktadır. Özellikle bu gibi inanışların tarihini dikkate aldığımızda Dağ Yahudilerinin kökeni, MÖ 722-460 yılları arasına götürülebilmektedir. Bu dönemlerden itibaren Dağ Yahudilerinin ataları Şirvan bölgesinde yaşamışlardır. Kuba bölgesindeki ilk yerleşim yerleri ise Kulgat (Kuba şehrine bağlı bir köy) ve Suduh köyleri idi.⁷⁵

71 Gernerşah Cavadov, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları* (Bakı: Bakı Elm Neşriyyatı, 2000), 68; Vsevolod Federoviç Miller, *Materialı dlya izuçeniya yevreisko-tatskogo yazıka* (Moskova: Lenand, 2017), 5.

72 Cavadov, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*, 72; Hacıyev, *Azerbaycan Tatlarının Dili (Fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis)* (Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2009), 13; Miller, *Materialı dlya izuçeniya yevreisko-tatskogo yazıka*, 20; Anisimov, "Kavkazskiye yevreyi-gorçı", 184.

73 Geniş bilgi için bk. Ayverdi, "Ser", 1085.

74 Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English* (Jerusalem: Foreword by Haim Rabin the Hebrew University of Jerusalem, Carta Jerusalem the University of Haifa, 1987), 3; Karl Feyereabend, *Fonoleksika langenscheidt Hebrew-English* (Berlin: Printed by G. Langenscheidt, Berlin-Schöneberg U. IV. Rr., of Cothen, Germany, Third edition, 1910), 3.

75 İhilov, *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*, 41.

Dil ve birçok özellikleri bakımından Dağ Yahudileri, bazıları İran'a, Orta Asya'ya (Buhara Yahudileri)⁷⁶ ve Afganistan'a yerleşmiş olan ve Farsça konuşan geniş bir Yahudi ailesine mensuptur. Doğu Kafkasya'da Dağ Yahudileri grubu etnografik açıdan kendilerine özgü pek çok özellik kazanmışlardır. Dağ Yahudilerinin Kafkasya'ya yerleştiklerinden itibaren, karşılaştıkları tarihi olaylar ve kültürel farklılıklar dinî yaşamları üzerinde izler bırakmıştır. Dağ Yahudilerinin geçmişleri ile ilgili en önemli sorun, etnik kökenleri konusunda çeşitli varsayımların bulunmasıdır. Bu varsayımlar 19. yüzyılın başlarında çeşitli spekülasyonlara konu olmaya başlamıştır. İlya Anisimov, 1888 yılında yayınladığı "Kafkas Dağ Yahudileri" adlı makalesinde, Aşkenaz Yahudileri ve Dağ Yahudilerinin dini düşüncelerine dikkat çekmiştir. Ayrıca Dağ Yahudilerinin dilinin, Kafkas Perslerinin (Tat) diline olan yakınlığına işaret ederek, Dağ Yahudilerinin İran'da Yahudiliği benimsemiş ve daha sonra Doğu Kafkasya'ya taşınmış İranlı Tatların soyundan geldikleri sonucuna varmıştır.⁷⁷

İlya Anisimov'un varsayımı, 1930'lu yıllardan itibaren Sovyetlerde devlet politikası olarak benimsenmiştir. Sovyetlerin, Dağ Yahudilerini Tat Halklarından görmesi 1967'de Arap-İsrail savaşı⁷⁸ kadar devam etmiştir. Bu savaştan kaynaklanan Sovyet-İsrail diplomatik ilişkilerindeki⁷⁹ kopukluk nedeniyle Sovyetlerdeki Dağ Yahudilerinin İsrail devletine göç etmeleri engellenmiştir. Engellemeler her ne kadar siyasi olmakla beraber, Dağ Yahudilerinin etnik köken olarak Yahudi olmadıklarına dair kabul görmüş görüşüdür. Bu görüşü daha sonradaki yıllarda da savunanlar, argümanlarını aşağıdaki şekilde belirlemişlerdir:

- a. Dağ Yahudilerinin Fars dilli olması,
- b. Yahudi ayinleri ile ilgili bazı terimler hariç, kendi dillerinde İbranice kelimelerin eksik olduğu iddiası,
- c. Dağ Yahudilerinin dinî yaşamlarının birçok durumda Mişna ve Talmud'un emirlerinden uzak olması,
- d. Dağ Yahudileri ile diğer Tat Halklarının fiziksel benzerlikleri.⁸⁰

1930'lardaki görüşe göre, Doğu Kafkasya Yahudilerinin Yahudi değil Tat olduğu ifade edilmişti. Dağ Yahudi'si olan Yusuf Bünyaminov, Sovyetlerin Tat politikasını temellendirmek için 1932 yılında "*Dağ Yahudilerinin, karışık bir İran-Moğol uyruğuna sahip, Tatça konuşan ve Yahudiliğe inanan bir millet olduğunu*

76 Geniş bilgi için bk. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011).

77 Anisimov Şerbetoviç, "Kavkazskiye yevreyi-gorçı", 183.

78 Geniş bilgi için bk. Selim Han Yeniacın, *1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı)* (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, 2019).

79 Sovyet-İsrail diplomatik ilişkileri için bk. Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya, "Sovetskiy Soyuz. Otnoşeniya Sovetskogo Soyuzu s İzrailem", (Erişim 22 Aralık 2019); İ. V. Rijov, A. A. İntyakov, "Osobennosti Sevetsko-İzrailiskih politika-ekonomičeskih otnoşeniı", *Vestn. Volgogr. Gos. Un-ta*, 4/1 (15) (2009), 78-86.

80 Gavrilov B, *Rojdenniyey Oktyabrem*, Vatan Sovyetimiy (alimanah na tatskom yazıkıye) (Mahaçkala: y.y., 1988), 43

yazmıştı".⁸¹ Ancak daha sonra yetkililer Dağ Yahudilerini Tatlardan ayırmayı tercih etmişlerdir. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde bu konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "*Dağ Tatları, aynı dili konuşsalar da, ayrı milletler olan Dağ Yahudilerini de kapsamıştır*". 1950'lerden önce Dağ Yahudileri resmî olarak birleşmiş Tat halkının bir parçası olarak kabul edilmiştir.⁸² 1960'da yayınlanan Küçük Sovyet Ansiklopedisi'nde, "*Tat'lar üç grupta değerlendirilmiştir. İslami (Şiiler), Ermeni Grigoryanlar ve Musevi dinine inananlar*" şeklinde kaydedilmiştir. Başka bir deyişle, Dağ Yahudileri Tat uyuğunun bir parçası olarak yer almıştır.⁸³ Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1976 baskısında, "*Dağ Yahudileri*" kullanımı neredeyse yayınlardan tamamen kaybolmuştur.⁸⁴ Dağ Yahudilerinin folklorunun Yahudi geleneği ile hiçbir bağlantısının bulunmadığı, sonradan Yahudileştikleri şeklindeki iddiaların siyasi olduğu ve tarihi veriler açısından bakıldığında bu iddiaların doğru olmadığı görülmektedir.

1.3.3. Azerbaycan Tat Halkı

İran bölgelerinden Azerbaycan'a gelen ve Fars kökenli bir dil konuşan halklara "*Tat*" denilmektedir. Bu halkların Azerbaycan'a gelişleri MÖ'ye tekabül etmektedir. İran'da kurulmuş devletler, farklı gerekçelerle İran halklarından bir kısmını Azerbaycan bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bu halkların konuştukları lehçe, Hint-Avrupa dil grubuna ait olan Fars dilinin bir alt lehçesidir.⁸⁵ Azerbaycan'daki Tatların konuştuğu dil, bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Mesela Abşeron-Şamahı Tatları ile Kuba-Hızı Tatlarının dillerinde bazı lehçe ve diyalekt farklılıkları görülmektedir. Dilbilimciler etnik toplulukları dillerine göre tasnif etmektedirler. Bu tarihi ve etnografik çalışmalar 19. ve 20. yüzyıllar arasında yapılmıştır.⁸⁶

Azerbaycan Tatlarının dil açısından diğer bir grubu Cuhudlardır. Azerbaycan Türk'leri "*Tat Cuhudları*" için, 19. yüzyılın bilimsel çalışmalarında "*Dağ Yahudileri*" veya "*Tat Yevreyleri*" gibi adlar kullanmışlardır. Bu halk, inançlarına göre Yahudi sayılmaktadır. Dağ Yahudileri 19. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuba, Şamahı, Göyçay, Nuha (Şeki) kazalarında; az sayıda da Bakü'de, ayrıca Kafkasya'nın farklı bölgelerinde, özellikle Derbent, Temir Han-Şura, Grozni, Nalçık, Port-Petrovsk (şimdiki Mahaçkala) şehirlerinde yaşamaktaydılar.⁸⁷

81 Geniş bilgi için bk. Hana, Rafaeli, "İz jizni gorsko-yevreyskih pravednikov: rabi Biniyami Yusuf Noftoli (Kuba)", (Erişim 26 Aralık 2019).

82 "Tatskiy Yazık-Tatı", *Bolışaya Sovetskaya Ençiklopediya*, ed. Kliment Efremoviç Voroşilov vd. (Moskova: Gosudarstvenny Nauçnyy Institut 1946), 53/669, 670, 671.

83 "Tatı", *Malaya Sovetskaya Ençiklopediya*, ed. Otto Yulyeviç Şmidt vd. (Moskova: Gosudarstvennyy Institut "Sovetskaya Ençiklopediya", 1960), 10/644.

84 Valerii Dimşiş, *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura* (Moskova: Izdatelstvo Daat/Znaniye, 1999), 95; Marat Grebennikov, "The Mountain Jews in Post-Soviet Caucasus: Reconstructing Ethnic Identification and Political Oriention", *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, 3/2 (2015) 1-7.

85 "Tatskiy Yazık-Tatı", ed. Voroşilov vd., 53/669.

86 Cavadov, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*, 68; Magsud Hacıyev, *Tat dilinin Gonagkend lehçesi* (Bakı: y.y., 1971), 5.

87 Cavadov, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*, 72; Hacıyev, *Tat dilinin Gonagkend lehçesi*, 10.

Hazar Türklerinin özellikle idari kesiminin Yahudiliği benimsemesiyle Kafkasya halklarının kültüründe Yahudilikten bazı unsurlar yer almıştır. Dil açısından bakıldığında bu unsurlardan biri Kafkas halklarının dillerinde "Cumartesi" gününün farklı telaffuzlarıdır. Karaçay-Malkar'ların "şabat", Kabardey'lerin "şebet", Oset'lerin "sabat", Çeçen-İnguş'ların "şuot", adlarını verdikleri Cumartesi gününün adı "şabbat"tan gelmektedir. Gürcü'lerin "şabati", Avar'ların "şavat" adını verdikleri cumartesi gününün adı İdil-Ural bölgesindeki Çuvaş Türk'lerinde de "şamat kun" şeklindeydi. Araştırmacılar bu adın Kafkasya halkları arasında, Alan-Hazar Türk'lerinin egemenlikleri döneminde yayıldığı görüşündedirler.⁸⁸

1.4. Dağ Yahudilerinin Diğer Bölge ve Ülkelere Göçlerinin Sosyal ve Kültürel Nedenleri

Dağ Yahudileri, dört etnografik gruptan oluşmaktadır. Koytaçi (Kaytag), Derbent, Kuba ve Şirvan gibi bölgelerde özel Tat dil grubu olarak yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın başlarında Kafkas savaşlarındaki zulümden kaçan Kaytag Yahudileri, Rus sınırları içerisinde farklı köyler kurarak Kuzey Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Böylece Hasavyurt, Andry-Aule, Kızılyar, Grozny ve Nalçık "Kolonko" şehirlerinde Yahudi yerleşimleri oluşmuştur. Yahudiler arasındaki göçler, özellikle 20. yüzyılın ortalarında ve sonuna doğru yoğunlaşmaya başlamıştır.⁸⁹

İkinci Dünya savaşından sonra, üç olumsuz gelişme Dağ Yahudilerinin hayat tarzını etkilemiştir:

1. Asimilasyon,
2. İsrail devletinin kurulması,
3. İkinci Dünya savaşına kadar diğer halklarla karşılıklı evliliklerin çoğalması olmuştur.

Savaştan dönen birçok erkek yanlarında Rus eşleri getirmişlerdir. İlk başta, bu evliliklere toplumun, özellikle de eski neslin karşı çıktığı görülmektedir. Ancak yıllar geçtikçe bu evlilikler giderek daha da artmaya başlamıştır. Dağıstan'da, 1967'de 84 Dağ Yahudi'sinden 12 kişi Rus kadınıla evlenmiştir. Diğer halklarla yapılan evliliklerden doğan çocukların resmi kayıtları, genellikle babanın milliyeti üzerine kaydedilmekteydi. Bu tür ailelere mensup olan çocuklar, 16 yaşında pasaport alırken, kendi isteklerine bağlı olarak, ebeveynlerin herhangi birinin

⁸⁸ İbragim Magemodoviç Şamanov, "Kalendar i kalendarnaya Obryadnost Karaçayevtsev i Balkartsev", *Kalendari i kalendarnaya obryadnosti narodov Karaçayevu-Çerkesii* (1989), 14; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 387.

⁸⁹ Chelenov M. A, "Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Modern Trends of Development", *Rabbi L. Teinberg Memorial Lecture*, University of Cincinnati, 50 (1999); Chelenov, "Kto takiye - eti "gorskiye yevreyi"? (Predisloviye)", *Gorskiye yevreyi*, Datt (1999), 5-13; Chelenov, "Mejdyu Şçillov deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX v.", *Diaspora* 3 (2000), 174-197.

uyruğunu seçebiliyorlardı. Nitekim 1965-1969'da Mahaçkala'da, babaları Dağ Yahudi'si ve anneleri ise Rus uyruklu olan 17 genç erkek pasaport almışlardır.⁹⁰

Bu dönemde, Dağ Yahudilerinin dağ köylerinden şehirlere göç süreci başlamaya devam etmiştir. Bir kısım Dağ Yahudi'si, SSCB'deki genel göçlerde, Kafkasya'dan ayrılarak Rusya'daki büyük şehirlere ve SSCB'nin diğer cumhuriyetlerine taşınmışlardır. Böylece, toplulukla olan ilişkileri gözle görülür biçimde zayıflamıştır. Fakat Yahudilerin çoğu Kafkasya'da yaşamaya devam etmiştir. Savaş sonrası yıllarda, Dağ Yahudilerinin aile kültürü belirgin bir değişime uğramıştır. Aile ilişkileri zayıfladığından, Dağ Yahudileri artık geniş ailelerde yaşamıyorlardı. Eğitim seviyesi yükselmiş, orta ve yüksek tahsilli kişiler ve Rusça konuşanların sayısı da artmıştır. Fakat yıllar geçtikçe, sinagogların sayısı 1960'larda yapılan güçlü din karşıtı kampanya nedeniyle önemli ölçüde azalmıştır. Özellikle de Sovyet hükümetinin savaş sonrası politikasında mevcut olan antisemitist eğilimler, Dağ Yahudilerinde bölünmelere sebep olmuş ve onları ülkeyi terk etmenin eşiğine getirmiştir.⁹¹

1970 yılından itibaren Dağ Yahudilerinin İsrail'e göçleri giderek çoğalmıştır. Tahminlere göre, bu süre zarfında yaklaşık 50 bin Dağ Yahudi'si İsrail'e taşınmış, Çeçen-Rus savaşlarının bir neticesi olarak, Grozni'nin (Coharkale) Dağ Yahudi Cemaati tamamen ortadan kalkmıştır. Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'daki Dağ Yahudilerinin en büyük göç dalgası Moskova'ya yapılmıştır. Daha sonra İsrail'e ve az sayıda da Almanya, ABD ve Kanada gibi batı ülkelerine gidenler olmuştur. Azerbaycan'dan yapılan Göçler daha çok Kırmızı Kasaba haricindeki bölgelerden yapılmıştır. Dünyadaki toplam Dağ Yahudi'si sayısının yaklaşık 100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁹²

Sonuç

Dağ Yahudileri, MÖ 8. yüzyıldan itibaren Azerbaycan bölgelerine yerleşen, Çarlık Rusya'sı döneminden sonra "Dağ Yahudileri" olarak bilinen diaspora Yahudilerinden sayılmaktadırlar. Yahudiliğin Rabbanî ekolüne (Sefarad ve Mizrahi) aittirler. Dağ Yahudileri İran bölgelerinden geldikleri için Fars dili ve kültürünü benimseyerek dini, kültürel, sosyolojik vb. açılardan homojen bir topluluk olmuşlardır. Çarlık Rusya'sının Kafkasya'da işgal ettiği bölgelerde yaşayan pek çok azınlıklar gibi, Dağ Yahudileri de önceki dönemlere ait resmî belgelerde kayıtları bulunmamaktaydı. Çarlık Rusya'sı, sosyal, siyasi, ekonomik,

90 Dimşic, *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura*, 94; Yuriy İsayeviç Murzahanov, *Sovromennaya semiya u gorskih yevreyev Kabardino-Balkarii* (Moskova: İzdatelstvo Çoro 1994.) 5; Tamara Liyalenkova, "Mujçina i jenşina, Russko-yevreyskiye braki", (Erişim 29 Aralık 2019).

91 Dimşic, *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura*, 94-95; Felix Kandel, "Gruzinskiye i gorskiye yevrei ne Kavkaze". *Yevreyskiy informacionniy çentr*, (Erişim 06 Mayıs 2019).

92 Çelenov, "Mejdyu Şçilloj deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX v.", 174-197, "Gorskiye Yevrei", *Bolşaya Rossiyskaya Enciklopediya*, (Erişim 29 Aralık 2019).

ticari vb. nedenlerden dolayı pek çok azınlık halkları resmi kayıt altına almak durumunda kalmıştır.

Dağ Yahudilerinin dini ve etnik kökenleriyle ilgili olarak yapılmış bilimsel çalışmalarda farklı yaklaşımlar olmasına rağmen, Azerbaycan bölgesindeki diğer halkların din, dil, kültür, vb. yönlerinden etkilenmişlerdir. Bununla beraber, Çarlık Rusya'sı döneminde başka ülkelerdeki dindaşlarıyla, dini eğitim, kültür, ticari ve diğer sahalarda iletişimleri devam ettirilmiştir. Sovyet hükûmetinin dini ve milli konulardaki baskıları, dünyevi eğitim faaliyetleri, "Tat Halkı" kimliği altında birleştirilmeye zorlanmaları tarihlerinde olumsuz izler bırakmıştır. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı, Sovyetlerin işgal ettiği diğer bölgelerde ve özellikle Azerbaycan topraklarında yaşayan Dağ Yahudilerini İsrail, Avrupa ve Amerika'ya göç etmeğe zorlamıştır. Bu göçlerden dolayı, Kafkasya'da Dağ Yahudi nüfusu ciddi anlamda azalmış olsa da Sovyetlerin sonlarına doğru Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde toplu halde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

- Abramov, Hananil İzroeviç. *GorskiyeYevreyi Kubı (Azerbaydjan)*. İzraili: Gıryat-Ata, 2003.
- Abramov, Hananil İzroeviç. *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*. İzraili: Gıryat- Ata, 2006.
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. (ed. Şınası Gündüz). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Agarunov, Yakob M. *Bolişaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*. Moskova: Çoro, 1995.
- Aliyev, Nurulla. "Derbend". *Böyük Derbend Ensiklopediyası*. Bakı: AFPoligrAF, 2018.
- Aliyev, Salih Muhammedoğlu. "Derbend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/164-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aliyev, Salih Muhammedoğlu. "Kuba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/297-298. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- American Jewish Historical Society Center for Jewish History. "Guide to the Jewish Student Organizations Collection, undated, 1907-2006, bulk 1965-1985 I-61 Processed by AJHS Staff". Erişim 18 Aralık 2019. <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=349799#a3>
- Anisimov, İliya Şerebetoviç. *Kavkazskiye yevreyi-gorçı*. Sbornik materialov po etnografii, İzdavamemiy pri Doşkovskom etnografiçeskom muzeye, 3, 1888, 171-322.
- Arık, Durmuş. *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2010.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik hesabatlar)*. 1/9, 23, 24, 39, 55.
- Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- Azerbaycan Respublikası Oğuz Rayon İcra Hâkimiyeti (Valiliği). "Rayon Hakkında". Erişim 15 Aralık 2019. <http://www.oguz-ih.gov.az/page/10.html>
- Bakıhanov, Abbasgulu Ağa. *Gülüstani-İrem*. Bakı: Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazirliği Yayınları 2010.
- Bejenov, Mihayıl. *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza*. Kazan: İzd: Tan-Zarya, 1993.
- Bejenov, Mihayıl. *Vartaşenskiye Yevreyi*. SMOMPK, 18, (1892).
- Bekker, Moisey. *Evrei Azerbaydjana: İstoriya İ Sovremennosti*. Bakü: Polygraphic Production, 2000.
- Bolişaya Sovetskaya Ençiklopediya*. "Tatskiy Yazık-Tatı", ed. Kliment Efremoviç Voroşilov vd. 53/669, 670, 671. Moskova: Gosudarstvenniy Nauçniy İnstitut "Sovetskaya Ençiklopediya", 1946.
- Buniatov, Ziya. "Azerbaycan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/317. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Buniatov, Ziya. "Dağıstan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/405. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Cavadov, Gemerşah. *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*. Bakü: Elm Neşriyyatı, 2000.

- Chelenov, Michael, A. *Kto takiye –eti “gorskiye yevreyi”?* (Predisloviye). Gorskiye yevreyi, Datt, (1999).
- Chelenov, Michael, A. *Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Modern Trends of Development*. Rabbi L. Teinberg Memorial Lecture. University of Cincinnati, 50, (1999).
- Countries and their Cultures. “Mountain Jews History and Cultural”. Erişim 08 Mayıs 2019. <https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Mountain-Jews-History-and-Cultural-Relations.html>
- Çelenov, Mihail Anatoliyeviç. “Gorskiye Yevrei”. *Bolışaya Rossiyskaya Ençiklopediya*. Erişim 29 Aralık 2019. <https://bigenc.ru/ethnology/text/v/2372059>
- Çelenov, Mihail Anatoliyeviç. *Mejdyu Şçilloy deudaizaçii i Haribdoj sionizma: gorskiye yevreyi v XX v.* 3, Diaspora, 2000, 174-197.
- Çelenov, Mihail Anatoliyeviç. *Rassaleniye yevreyskih etniçeskih grup na kavkaze*. Euro-Asian Jewish Congress International Center for Jewish Education and Field Studies, İerusalim: 2010.
- Çerniy, İehuda İosef. “Gorskiye Yevreyi”. *Sbornik svedeniy o kavkazskih gorçah*. 3/1, (1870), 1-44.
- Dımışç, Valerii. *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura*. Moskova: İzdatelistvo Daat/Znaniye, 1999.
- Dursun, Davut. “Kabartaylar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/13. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Efendizade, Oktay. “Gence”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/17-20. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya. “Azerbaydjan”. Erişim 29 Nisan 2019. <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10098/>
- Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya. “İdiş Yazık”. Erişim 25 Aralık 2019. <https://eleven.co.il/jewish-languages/yiddish/11686/>
- Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya. “Sovetskiy Soyuz. Otnoşeniya Sovetskogo Soyuzu s İzrailem”. Erişim 22 Aralık 2019. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15422/>
- Engeli, Valeriy Viktoroviç. “Kurs lekçiy istorii yevreyev v rossii, Yevrei SSSR v godı “zastoya” (1967-1985 gg.)”. Erişim 29 Nisan 2019. <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-20.htm/>
- Enisimof, Sergey. *Kafkas Kılavuzu*. çev. Binbaşı Sadık, İstanbul: Kubbealtı-Sahaf, 1926.
- Feyerabend, Karl. *Fonolexika langenscheidt Hebrew-English*. Printed by G. Langenscheidt, Berlin-Schöneberg U. IV. Rr., of Cothen, Third edition, Germany: 1910.
- Fundamentalınaya Elektronnaya Biblioteka Russkaya Literatura İ Foliklor. “Tatskiy Yazık”. Erişim 25 Aralık 2019. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/leb/leb-2071.htm?cmd=p&istext=1>
- Ganelin, Rafail Şolomoviç. “Yevreyskiy vopros v SSSR v predstavlenii sovremennikov 1930-1950, Yevrei v Rossii: İstoriya i kultura Yevrei”, *Peterburgskiy yevreyskiy universitet*. (1995). Erişim 29 Nisan 2019. <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/kosmopolity.htm/>

- Gavrilov, B. *Rojdenniye Oktyabrem*. Vatan Sovyetimiy (alınanah na tatskom yazıkye), Mahaçkala: y.y., 1988.
- Gazete, "H Avaçelet" ot 19 avgust 1893 goda (Arhiv Yevreyskogo Universteta v İerusalime, Givat-Ram, t. 24, No: 44).
- Grebennikov, Marat. "The Mountain Jews in Post-Soviet Caucasus: Reconstructing Ethnic Identification and Political Oriettion", *Journal of Political Sciences & Public Affairs*. 3/2, (2015), 1-7.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- Hacıyev, Magsud. *Azerbaycan Tatlarının Dili (Fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis)*. Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2009.
- Hacıyev, Magsud. *Tat dilinin Gonagkend lehçesi*. Bakı: y.y., 1971.
- History of FZY. "Federation of Zionist Youth". Erişim 18 Aralık 2019. <https://www.fzy.org.uk/history>
- İhilov, Don. *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*. İzrail: İzdateliskiy Dom Mirvoriss, 2009.
- Jamuhanov, Suleyman Sultanoviç, "Çeçenistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/244. İstanbul: TDV Yayınları. 1993.
- Jewish Virtual Library A Project of Aice. "Frist to Twelfth Zionist Congress (1897-1921)". Erişim 17 Aralık 2019. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/first-to-twelfth-zionist-congress-1897-1921>
- Jewish Virtual Library A Project of Aice. "Yehiel Michael Pines". Erişim 17 Aralık 2019. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pines-yehiel-michael>
- Jewish Virtual Library A Project of Aice. "Young Judaea". Erişim 18 Aralık 2019. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/young-judaea>
- Kandel, Felixs. "Gruzinskiye i gorskiye yevrei ne Kavkaze". Yevreyskiy informaçonniy çentr. Erişim 06 Mayıs 2019. <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/44715-gruzinskie-i-gorskie-evrei-na-kavkaze/>
- Karaman, M. Lütfullah. "Siyonizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/329. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Klein, Ernest. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*. Foreword by Haim Rabin the Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem: Carta Jerusalem the University of Haifa, 1987.
- Kozubskiy, E, İ. *İstoriya goroda Derbenta*. Temir Han-Şura: İzd. Russkaya tipografiya, 1906.
- Kubanskoy i Terskoy oblastey)". *Sankt-Peterburgskiy İnstitut İstorii, Sankt-Peterburg*. (16 May 2013), 1-29.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1. Basım, 2001.
- Liyalenkova, Tamara. "Mujçına i jeñşına, Russko-yevreyskiye braki". 29 Aralık 2019. <https://www.svoboda.org/a/158382.html>
- Lokşin, A. E. "Sionistskoyu organizaçiyu priznatı kontrrevolyuçionnoy i likvidirovatı". *İz istorii borıbi s sionistikim dvijeniyem v Sovetskoy Rossii, Vostoçnyy arhiv*. 2/34 (2016), 52-63.

- Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük. "Cühud-Cuhud". Erişim 12 Aralık 2019. <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>
- Mahmudov, Yakub. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*. 1/67. Bakı: Lider Neşriyyat, 2004.
- Malaya Sovetskaya Ençiklopediya*. "Tatı", ed. Otto Yulyeviç Şmidt vd. 10/644. Moskova: Gosudarstvennyy Institut Sovetskaya Ençiklopediya, 1960.
- Manoah, Boris. *Plenniki Salmanasara (İz istorii yevreyev Vostoçnogo Kavkasa)*. İerusalem: y.y., 1984.
- Mayor, Yıtshak. "Sionistskoye Dvijeniyе V Rossii, Glava VIII-Prodoljeniyе vnutrennih sporov", *İstoriya sionistskogo dvijeniya*, Erişim 18 Aralık 2019. <http://jhistory.nfurman.com/zion/maor33.htm>
- Mikhailova, İrina. "İh imena nevozmojno zabıti. Semiya Ravvinoviç". *STMEGI*. Erişim 20 Aralık 2019. https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/48774/ikh_imena_nevozmozhno_zabyt_semya_rvvinovich_6938/
- Miller, B. *Tatı rasseleniyе i govori (materialı i voprosı)*. Bakı: y.y., 1929.
- Miller, Vsevolod Federoviç. *Materialı dlya izuçeniya yevreisko-tatskogo yazıka*. Moskova: Lenand, 2017.
- Minorskiy, Vladimira Federoviça. *İstoriya Şirvana i Derbenta*. Moskova: y.y., 1963.
- Murzahanov, Yuriy İsayeviç. "Gorskiye Yevrei Kabardino-Balkarii". *Derbent- gorod treh religiy Dokladi i soobşeniya Mejdunarodnoy nauçnogo-praktičeskoy konferençii (g. Derbent, 25 marta 2015 g.)*. Mahaçkala: Alef, (25 Mart 2015), 208-227.
- Murzahanov, Yuriy İsayeviç. *Sovromennaya semiya u gorskih yevreyev Kabardino-Balkarii*. Moskova: İzdatelstvo Çoro, 1994.
- Musukayev, Aleksandr İbragimoviç - Abram İsaakoviç PERŞİÇ. *Narodniye Tradiçii Kabardinçev Balkarçev*. Nalçik: Kavkaza İstitutu etnologii i antropologii Rossiyskoy Akademii nauk, 1992.
- My Jewish Learning. "Yiddish". Erişim 25 Aralık 2019. <https://www.myjewishlearning.com/article/yiddish/>
- Nağıyev, Tofig, M. "Böyük Kafkaz". *Azərbaycan Millı Ensiklopediyası*. 4/463. Bakü: Azərbaycan Millı Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014.
- Nağıyev, Tofig, M., "Buynaksk". *Azərbaycan Millı Ensiklopediyası*. 5/135. Bakü: Azərbaycan Millı Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014.
- Nağıyev, Tofig, M., "III. Aleksandr". *Azərbaycan Millı Ensiklopediyası*. 1/308. Bakü: Azərbaycan Millı Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014.
- Özdemir, Âdem. *Genel Rusça Sözlük*. İstanbul: SERKİTAP, 2019.
- Pinhasov vd., *Yevrei: Buharskye, Gorskye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii*. Newyork: y.y., 2007.
- Rafaeli, Hana. "İz jizni gorsko-yevreyskih pravednikov: rabi Binyami Yusuf Noftoli (Kuba)". *STMEGI*. Erişim 26 Aralık 2019. https://stmegi.com/posts/18803/iz_zhizni_gorsko_evreyskikh_pravednikov_rabi_binyami_yusuf_noftoli_kuba_10815/

- Rafaeli, Hana. "Sinagoga imeni rabbi Yakova İçhaki". *STMEGİ*. Erişim 17 Aralık 2019. https://stmegi.com/posts/12973/sinagoga_imeni_rabbi_yaakova_itskhaki__4468/
- Rafaeli, Hana. "Şlomo Mardahayev i Matatıyagu Bogatıryev-gorsko-yevreyskiye delegatı 4-go i 6-go Sionistsikh kongressov (po sledam staroy fotografii)". *STMEGİ*. Erişim 24 Nisan 2019. https://stmegi.com/posts/19469/shlomo_mardakhaev_i_matatıyagu_bogatıryev_gorsko_yevreyskiye_delegaty_4_go_i_6_go_sionistsikh_kongress_11488/
- Resulzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti*. Bakı: Elm Neşriyyatı, 1990.
- Rijov, İ, V. – İntyakov A, A. "Osobennosti Sevyetsko-İzrailskih politika-ekonomiçeskih otnoşeniy", *Vestn. Volgogr. Gos. Un-ta* 4/1 (15), (2009), 78-86.
- Saydam, Abdullah. "Osetler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/438. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Semenov, İgor G. *Kavkazskıye tatı i gorski yevrey*. Kazan: İzd-vo Tan, 1992.
- Sergeyevnaya, Norkina Yekaterina. *Gosudarstvennaya politika po otnoşeniyu k yevreyskomu v Rossiyskoy imperii vo 2-y polovine XIX-naçale XX vv.: pa primerye Kubanskoy i Terskoy oblastey*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy İnstıtut İstorii, Rossiyskiya Akademiya Nauk, Dissertaçiya kandidata istoriçeskih nauk, 2013.
- Sergeyevnaya, Norkina Yekaterina. "Sionizm v Yevreyskih obşinah severnogo Kavkaza v naçale XX v. : İdei i praktika", *Studia Humanitatis Mejdunarodniy elektronniy nauçniy jurnal*, 2018. № 4. Erişim 24 Nisan 2019. <http://st-hum.ru/content/norkina-es-sionizm-v-evreyskih-obshchinh-severnogo-kavkaza-v-nachale-hh-v-idei-i-praktika>
- Sırrı, Erinç. "Hazar Denizi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/108. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Skolnik, Fred. "Pines Yehiel Michael". *Encyclopedia Judaica*. 16/167-168. Jerusalem: Keter Publishing House Ltd, 2007.
- Skolnik, Fred. "Zionism". *Encyclopedia Judaica*. 21/547. Jerusalem: Keter Publishing House Ltd, 2007.
- Skolnik, Fred. "Zionism". *Encyclopedia Judaica*. 21/602-637. Jerusalem: Keter Publishing House Ltd, 2007.
- Şalem, Karina. "Rav Yakov İçhaki". *STMEGİ*. Erişim 17 Aralık 2019. <https://stmegi.com/posts/9432/rav-yaakov-itskhaki/>
- Şamailova, Mikdaş. *İstoriya İ Kultura gorskih yevreyev Kavkaza*. İerusalem-Kuba: y.y., 2009.
- Şamanov, İbragim Magomedoviç. *Kalendar i kalendarnaya obryadnosti Karaçayevtsev i Balkartsev*. Kalendarı i kalendarnaya obryadnosti narodov Karaçayev-Çerkesii. Çerkesii: y.y., 1989.
- Tavkul, Ufuk. *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Turan, Sibel - Nergiz Özkural Köroğlu. *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*. Edirne: Transnational Pres London, 2018.
- Ulutaş, Ufuk vd., *İsrail siyasetini anlama kılavuzu*. Ankara: SETA Yayınları, 2012.
- Yakubov, Muhail Yakubeviç. *Assiriyskoye pleniye Çarlıkya Goşea v 722 godu do naşey eri izganiye izrailıyan iz Samarii v Midiyu i Persiyus*. Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2003.

Yeniacun, Selim Han. *1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı)*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2019.

Yevreyskiy informaçionniy çentr. "Hadera: denı pamyati gorsko-yevreyskogo pravednika rabbi Yakova İçhaki". Erişim 17 Aralık 2019. https://gorskie.ru/juhuro/events/item/37592-khadera-den-pamyati_gorsko-evrejskogo-pravednika-rabbi-yaakova-itskhaki

Young Judaea. "History". Erişim 18 Aralık 2019. <https://www.youngjudaea.org/about/history/>